

**İhsan Arslan. *Muktedir Billâh*
Döneminde Abbâsîler. İstanbul: Okur
Akademi, 2014. 442 sayfa.**

Halil İbrahim Hañçabay
İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
halilhancabay@gmail.com

Abbasiler kurulduktan kısa bir süre sonra siyasi ve idari açından önemli bir güce kavuşmuşlardır. Muhtemelen bu durumun etkisiyle Abbasi tarihi hakkında yapılan araştırmalarda genellikle devletin erken dönemleri üzerine yoğunlaşmış, nispeten geç sayılabilecek dönemleri ise ihmal edilmiştir. Ancak İslâm tarih ve medeniyetinin önemli bir kesitini ihtiva eden Abbasiler dönemi ve müslümanların bu dönemdeki siyasi, idari ve kültürel faaliyetleriyle ilgili bütüncül açıklamalarda bulunabilmek için Abbasi tarihinin her safhasının büyük bir dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Türkiye’de de Abbasiler’in geç dönemiyle ilgili akademik araştırmalara yönelik artan ihtiyaç göz önünde bulundurulursa, İhsan Arslan tarafından 2009 yılında doktora tezi olarak hazırlanan ve *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler* ismiyle yayınlanan çalışma bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaya aday kabul edilebilir.

Çalışma giriş ve sonuç bölümlerinin dışında dört bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde kaynakların tanıtılmasından sonra Muktedir dönemine kadar ana hatlarıyla Abbasi tarihi, Muktedir’in halifelüğinden önceki hayatı ve ailesiyle ilgili bilgiler verilmektedir. Akademik çalışmalarda klasik ve modern kaynakların konuya sağladıkları katkılar göz önünde bulundularak bir iç tasnif doğrultusunda (kronolojik sıraya ve türüne göre) tanıtılması, söz konusu çalışmanın bilimsel olarak hangi boşluğu doldurduğunu veya yazarının mevcut yorumlara ne tür katkılar sağladığını göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte “Araştırmanın Kaynakları” başlığı altında klasik kaynaklar kronolojik bir sıra takip edilmeden genel hatlarıyla tanıtılmış, modern çalışmaların ise sadece isimlerinin verilmesiyle yetinilmiştir (ss. 15-20).

“Muktedir’in Halifelîği ve İç Siyaseti” ismini taşıyan birinci bölüm “Muktedir’in Halifelîğe Tayin Edilmesi” ve “Muktedir’in İç Siyaseti” şeklinde iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümle ilgili dikkat çeken hususlardan birisi bölümün başlığıyla muhtevası arasındaki uyumsuzluktur. Muktedir’in halifelîğe tayin edilmesi, dönemdeki siyasi olaylar, isyanlar, şahsiyeti ve vefatı, “iç siyaset” ve (ikinci bölümde olduğu gibi) “dış siyaset” şeklinde değil de “siyasi tarih” veya “siyasi olaylar” şeklinde; yine bu bölümün ikinci başlığı altında ele alınan vezirler, valiler, divanlar vs. gibi konular da “idari tarih” veya “teşkilat tarihi” şeklinde iki ayrı bölümde incelenebilseydi hem muhteva-başlık uyumu sağlanmış hem de konuyla ilgili bilgiler derli toplu bir şekilde sunulmuş olurdu.

Muktedir’in “iç siyasetini” konu alan ikinci başlıkta bu dönemin vezirleri, valileri, ordu, divanlar, mali yapı, bayındırlık hizmetleri ve bu dönemde ortaya çıkan isyanlar incelenmiştir. Vezirlik kurumunun ele alındığı kısımda, önce vezirliğin menşei ve ortaya çıkışıyla ilgili genel bilgiler aktarılmış, daha sonra Maverdi’nin *tefvîz* ve *tenfîz* şeklindeki meşhur tasnifinden bahsedilmiş ve ikisi arasındaki farklara değinilmiştir (ss. 70-74). Ancak Mâverdi’nin düşüncelerinin bu dönemin vezirleri açısından ne ifade ettiği hususu üzerinde durulmamıştır. Muktedir’in vezirleriyle ilgili kısımda her bir vezir müstakil bir başlık altında incelenmiştir. İbnü’l-Furât (908/296, 917/304, 923/311) ve Ali b. İsâ (913/301, 927/315) gibi bu makama birkaç yıl arayla ikinci veya üçüncü defa tayin edilen kişilerin sonraki vezirlikleri de aynı başlık altında ele alınmıştır. Hâlbuki vezirliğe birkaç kez tayin edilen şahısların sonraki görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil de, tarihsel sıra gözetilerek ayrı bir başlık altında incelenmiş olsaydı kronolojik açıdan olayların takibi daha da kolaylaşırdı. Bu haliyle dönemler arasındaki geçişlerde düzenli atıflar yapılamadığı için ele alınan meselelerin anlaşılması problemlile hale gelmiştir.

Bu kısımda, iki kez vezirlik görevini üstlenen ve özellikle devletin gelir-gider kalemleriyle ilgili bir takım düzenlemeler yapan Ali b. İsâ’nın faaliyetleri hakkında muhtasar bilgiler verilmiş, fakat bazı rivayetler aktarılmışken yanlış veya çelişkili yorumlar yapılmıştır. Meselâ Ali b. İsâ’nın şaraptan alınan vergiyi kaldırması oldukça muahhar bir kaynak olan Suyuti’nin *Târîhu’l-hulefâ* isimli eserine dayandırılmış ve buradan hareketle onun içki içmeyi yasakladığı sonucuna varılmıştır (s. 86). Ancak, Suyuti’nin eserindeki ifade tek başına düşünüldüğünde bu şekilde anlaşılmaya müsait olsa da, gerek ifadenin geri kalan kısmı gerekse İbn Miskeveyh’in *Kitâbü Tecâribi’l-ümem* ve Sâbî’nin *el-Vüzerâ* isimli eserleri gibi döneme yakın kaynakların verdiği bilgiler Ali b. İsâ’nın içkiyi değil, içkiden alınan vergiyi kaldırdığını göstermektedir. Yine yazar aynı meselede *Kitâbü Tecâribi’l-ümem*’i kaynak göstererek önce Ali b. İsâ’nın yıllık 1500 dinardan fazla olan

vergileri kaldırdığını iddia etmiş, daha sonra ise gerçekleştirilen reformlar sonucu kaldırılan vergilerin toplam miktarının 500 bin dinar olduğunu söylemiştir (ss. 86-87). *Kitâbü Tecâribi'l-ümem'*de ilk sırada öne sürülen iddiadan bahsedilmemektedir ve rivayette geçen doğru ifade, yazarın da ikinci sırada zikrettiği üzere, Ali b. İsâ'nın getirdiği vergi muafiyetinin tutarının 500 bin dinar olduğudur.

Birinci bölümde vezirlik kurumu dışında üzerinde uzunca durulan bir diğer konu Abbasi bürokrasisinin temelini oluşturan divanlardır. Bu dönemdeki divanlar on başlık halinde incelenmiş, ancak Muktedir döneminde ihdas edildiği halde bazı divanlardan hiç bahsedilmemiş, bazıları hakkında ise eksik ve çelişkili bilgiler verilmiştir. Nitekim görev itibarıyla *Divânü'l-müsâderin'*e benzeyen, ancak geçici bir süre için Vezir Hüseyin b. Kâsım tarafından Mûnis el-Muzaffer ve adamlarının malvarlığına el koymak için kurulan *Divânü'l-muhâlifin*, 929/317 yılında Muktedir'in ikinci kez halifelğe tayin edilmesinin ardından askerlere verilmesi gereken cülus bahşişinin hazine tarafından karşılanamaması üzerine, memurlara *iktâ* olarak verilen gayrimenkullerin geri alınması için İbn Mukle tarafından kurulan *Divânü'l-mürtecia* gibi divanlara temas edilmemiştir. Yine *Divânü'l-müsâderin'*le ilgili başlığın hemen altında giriş sadedinde müsadere edilmiş menkul (doğrusu gayr-i menkul olmalıydı) malların idaresi için *Divânü'n-diyâi'l-makbûza* isimli bir divanın kurulduğu ifade edilmiş (s. 178), ancak söz konusu divanın kuruluş ve işleyişiyle ilgili gelişmelere yer verilmemiştir. Kaynaklarda *Divânü'l-makbûzât an Ümmi Mûsâ ve esbâbihâ* ve *Divânü'l-makbûzât an vâlidetihî ve evlâdihî ve esbâbihî* isimleriyle zikredilen bu divan önce Ali b. İsâ tarafından 922/310 yılında gözaltına alınan Kahramâne Ümmü Mûsâ ve kardeşlerinin, 932/320 yılından sonra da Kâhir-Billâh'ın emriyle Muktedir'in kendisi, çocukları ve annesinin müsadere edilen mallarının idaresi için kurulmuştur.

Bunların dışında *Kitâbü Tecâribi'l-ümem'*e dayanarak, önce *Divân li'l-merâfik'*in, emekli olmuş devlet memurlarına verilen borç paraların zamanı gelmeden kendilerinden tahsil edilmesi ve devlete karşı suç işleyenlerin malları müsadere edildiğinde bir yerde toplanması amacıyla kurulduğu iddia edilmiş (s. 78), daha sonra ise Dûrî'den naklen aynı divanın memurların haksız yoldan elde ettikleri servetlerle ve aldıkları rüşvetlerle ilgilendiği söylenmiştir (s. 188). *Divân li'l-merâfik'*in kuruluş amacıyla ilgili ilk sırada zikredilen hususların İbn Miskeveyh'te yer almadığı görülmektedir. Daha doğrusu İbn Miskeveyh'teki bilgilerle Dûrî'nin ifadeleri birbiriyle uyumsuzdur. Yazarın ifadeleri ise söz konusu divanın iki ayrı görevi/amacı varmış gibi yanlış bir izlenim uyandırmaktadır. Diğer taraftan divanlar tanıtılırken sadece *Divânü'l-cünd* ve *Divânü'l-harâc'*in alt birimleri, yani "meclisler"i (kaynaklarda bazen "divan" olarak da isimlendirilmiştir) hakkında bilgi ve-

rilmiş (ss. 165-174), bu birimlerin bir kısmının bütün divanlarda ortak olduğu, bir kısmının ise sadece bağlı bulunduğu divana mahsus olduğu göz ardı edilmiştir. Meselâ resmî yazı ve mektupları hazırlayan *meclisü'l-inşâ*, bu yazıları ve mektupları temize çeken *meclisü't-tahrîr*, çoğaltıp bir nüshasını kendi arşivinde muhafaza eden, diğerini ise ilgili divana gönderen *meclisü'n-nüşah*, bulunduğu divanın diğer divanlarla irtibatını sağlayan ve divana gelen-giden evrakların takibini yapan *meclisü'l-esküdüâr* ve divanın gelir-giderini kontrol eden *Divânü'z-zimâm* her divanın bünyesinde bulunan idari bürolardır.

Bu bölümün bir diğer önemli başlığı mali yapıdır. Konuyu devletin gelir kaynakları ve harcamaları şeklinde iki alt başlık halinde inceleyen yazar, gelir kaynakları kısmında *zekat*, *öşür*, *uşûr*, *haraç*, *cizye*, *fey*, *ganimet* ve *müsadere* konularını ele almaktadır. Ancak *haraç* ve *müsadere* dışındaki gelir kaynaklarıyla ilgili verilen bilgilerin büyük ölçüde teknik bir mahiyet arz ettiği ve çalışmanın esas konusunu teşkil eden Muktedir dönemiyle bir ilişkisinin kurulamadığı görülmektedir. *Haraç* konusunda da meselenin daha ziyade teorik yönlerine ışık tutulmakta, bu dönemdeki haraç uygulamalarına ise düzensiz atıflar yapılmaktadır.

“Muktedir Döneminde İlmî, Kültürel ve Sosyal Faaliyetler” başlıklı üçüncü bölüm, “Bu Dönemde Yetişen Önemli İlim Adamları” ve “Sosyal Durum” şeklinde iki alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümle ilgili muhteva-başlık arasındaki uyum sorunu bu bölüm için de geçerlidir. Zira ele alınan konulara bakıldığında, sosyal ve kültürel faaliyetlerden ziyade bu dönemdeki bazı alimlerin hayatından ve halkı oluşturan zümrelerden bahsedilmektedir. Yazar her ne kadar başlıktaki ifadesinden bu dönemde yetişen önemli alimlerden bahsedeceğini belirtse de, bu önemi hangi ölçüte göre belirlediği anlaşılamamaktadır. Nitekim her hangi bir sebep zikredilmeksizin Hanefî mezhebi alimlerinden Ebü'l-Hasan Ubeydullah el-Kerhî (ö. 952/340), Şafii alimlerinden Ebü'l-Abbâs b. Süreyc (ö. 918/306), Zahiri alimlerinden Ebü'l-Hasen İbnü'l-Mügallis (ö. 936/324), Hanbeli alimlerinden Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (ö. 923/311) gibi birçok şahsiyetten bahsedilmemiştir. Ayrıca on üç alimin hayat hikayesine ver verilen bu kısımda alimler mezhep veya ilim dalına göre tanıtılabilsedydi okuyucu açısından daha bilgilendirici olurdu.

Son olarak, yazarın kaynak kullanımı, kitabın şekil özellikleri ve yazım hatalarıyla ilgili birkaç hususa daha işaret edilmelidir. İslam tarihi çalışmalarında tematik bir konudan ziyade bir dönemin tüm yönleriyle incelenmesi hedeflenmişse genel ve özel tarihlerden coğrafi eserlere, *tabakât* literatüründen edebî kitaplara kadar oldukça farklı alanlardaki kaynakların taranması ve buradaki bilgilerin sınıflandırılarak okuyucuya aktarılması

gerekmektedir. Bu bağlamda, bibliyografyadan da anlaşılacağı üzere, yazarın büyük bir emek sarf ettiği belirtilmelidir. Kitapta pek çok özel isim ve yer adı geçtiği halde, indekse yer verilmemesinin önemli bir eksiklik olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca bazı özel isimlerin yazılışında genel kullanım dışına çıkıldığı görülmektedir. Örneğin İbn Tağriberdî'nin ismi "İbn Takriberdî" (s. 18, 37, 57, 119), Ali b. Yelbak'ın ismi "Ali b. Yelbek" (s. 239, 247, 406, 407), Abbasi ordusunun piyade sınıfının kollarından birisini oluşturan Mesâfiyye askerleri ise "Musâfiye" (s. 63, 66, 68, 148) şeklinde yazılmıştır. Netice itibarıyla konu seçimi açısından özellikle Abbasiler'in siyasi olarak nispeten durağanlaştığı dönemlere ve özellikle Türkçe literatür açısından da ihmal edilmiş bir alana yoğunlaşan kitabın önemli bir boşluğu doldurma adına atılmış ilk adımlardan birisi olduğu belirtilmelidir.

Kenneth Garden. *The First Islamic Reviver: Abū Hāmid al-Ghazālī and His Revival of the Religious Sciences.* Oxford: Oxford University Press, 2014. xiii + 224 sayfa.

Abdullah Özkan
ozkanabdullah@gmail.com

Ebu Hamid Muhammed el-Gazzali (ö. 1111/505) İslam düşünce tarihinin en meşhur şahsiyetlerinden birisi olmasına rağmen, kişiliği ve düşüncesindeki gizemli yapı, yaşadığı dönemden bugüne araştırmacıları meşgul etmeye devam etmiştir. İlimle meşguliyeti bakımından İslami ilimlerin farklı dallarından herhangi birisi içerisine yerleştirilmesi mümkün gözükmeyen, yerleştirildiği takdirde de düşüncesinin farklı boyutları tamamıyla yansıtılamayan bu düşünür hakkında, yine okurlarının ve eleştirmenlerinin en meşhuru İbn Rüşd'ün (ö. 1198/595) söylediği "O, Eşariler'le Eşari, sufilerle sufi, felsefecilerle filozoftur"¹ sözü her ne kadar olumsuz bir bağlam içerisinde söylenmiş olsa da, klasik dönem ulemasının Gazzali tasavvuru hakkında bize genel bir fikir vermektedir. Modern dönemde

1 İbn Rüşd, *Faşlu'l-Makâl: Felsefe-Din İlişkisi*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 98.